

A *CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS* ELV AZ ÓKORI ÉS KÖZÉPKORI JOGTUDOMÁNY TÜKRÉBEN

TALABOS Dávidné LUKÁCS Nikolett
megbízott egyetemi oktató (DE ÁJK)

1. Bevezetés

Tanulmányom egy, a *pacta sunt servanda* általánosan elfogadott követelményét áttörő és sokat vitatott jogintézménynek, a *clausula rebus sic stantibus* elvének az ókori és középkori gondolkodók és jogászok által megfogalmazott értelmezési módzataival foglalkozik. A princípium létjogosultsága évszázadokig kérdéses volt az európai, s ezáltal a magyar magánjogtörténetben is, mígnem a XX. század több kodifikációjában, közöttük a magyar polgári törvénykönyvben is ‘otthonra lett’. Értekezésem Cicero és ifjabb Seneca álláspontjaitól a glosszátorok és kommentátorok munkásságán keresztül a XVIII. századi német dogmatikáig kíséri végig a jogintézmény történetét. Fontos kitérni a *ius civile* mellett megjelenő kánonjog fontos szerepére is, mely az *aequitas* intézményét építette be valamilyen formában a jogrendbe a *clausula* alkalmazásával. Kiemelem Hugo Grotius újító nézőpontját a téma tekintetében, mely külön részt képez a publikáción belül, s az északi természetjogi iskola fontos meglátásait a témakörben. A munka utolsó részében a német jogtudomány eltérő nézőpontjait ismertetem és elemzem. A terjedelmi korlátokra tekintettel értekezésem mindössze áttekintő jellegű. Kutatásom során angol, német és latin nyelvű szakirodalmat is felhasználtam.

2. Az ókori és kora középkori *clausula* értelmezések

A római jogi lehetetlenülés (*impossibilium*) alapvetően az eleve joghatást ki nem váltó szerződéseket jelentette, a humanisták később erre az *impossibilitas* kifejezést használták. A lehetetlen szerződés, mint joghatás kiváltására képtelen kötelelem jelenik meg a *Digestában* is: ‘*Impossibilium nulla obligatio est.*’¹ Más azonban

¹ D. 50, 17, 185, valamint az *Institúciók* 3, 19, 1.

a helyzet, hogyha az egyébként érvényesen megkötött *contractus*ban olyan változások következnek be, melyek miatt a teljesítés el nem várható. A római jog ezt nem az *'impossibilitas'*, azaz a lehetetlen szerződés, hanem a *'periculum'* meghatározás körébe vonta. Ez a helyzet állt fenn akkor, ha *vis maior* következik be.² Abban az esetben, ha a teljesítés nem lehetetlenült, csupán nehézkessé vált, azaz elnehezült, a jogászok a *'difficultas dandi'* fordulatot alkalmazták rá.³ A római jog a *pacta sunt servanda* alapelvéhez ragaszkodva éppen ezen kivételektől eltekintve azt a nézetet vallotta, hogy a szerződések alapvetően nem vizsgálhatóak felül még a bírúk által sem.

A civil jogban a megváltozott körülmények első említésével a *Digesta*ban találkozunk. *Servius* példája arra vonatkozott, hogy mi történik abban az esetben a házassággal, ha a házasság felek egyike sem töltötte még be a házasság megkötéséhez szükséges törvényes kort. További kérdéseket vet fel ilyen esetben a hozomány visszafizetése is: a glossza szerint mindaddig, amíg a házasság létrejött teljesen ki nem zárható, a hozományt nem lehet minden további nélkül visszakövetelni. *'Argumentum a contrario'* viszont ebből, hogy nem várt körülmények beállta esetén a házasság meghiúsulhat és a hozomány visszakövetelhetővé válhat.⁴ A *remissio*-t és a *periculum*ot felülírva a jogászok egy újabb princípiumot alkottak meg. A középkorban tovább élő civil jogban először ismét a Glossza említi a bíróságok *'rebus sic se habentibus'* elnevezésű döntési jogát, mely a bírónak megadja a lehetőséget a továbbiak kizárásával azon változások vizsgálatára, melyek a mérlegelés pillanatáig bekövetkeztek. A kifejezés később *Bartolus*nak (1313–1357) a XIV. században a *Digesta*hoz készített kommentárjában bukkan fel újból, amikor a glosszátor a *'quamdiu rebus sic se habentibus'* formulát használta, mely szerint a szerződéseket addig kell betartani,

² Példákat találunk erre a *Digesta* következő részeiben: *Gaius libro nono ad edictum provinciale*; D. 44, 7, 1, 4, *Gaius libro secundo aureorum*; D. 50, 17, 23, *Ulpianus libro vicensimo nono ad Sabinum*.

³ Példát találunk rá a *Digesta*ban is: „Illud inspiciendum est, an qui centum dari promisit confestim teneatur, an vero cesset obligatio, donec pecuniam conferre possit. Quid ergo, si neque domi habet neque inveniatur creditorem? Sed haec recedunt ab impedimento naturali et respiciunt ad facultatem dandi. Est autem facultas personae commodum incommodumque, non rerum quae promittuntur. Et alioquin si quis Stichum dari sponderit, quaeremus, ubi sit Stichus: aut si non multum referre videatur 'Ephesi daturum se', an, quod Ephesi sit, cum ipse Romae sit, dare spondeat: nam hoc quoque ad facultatem dandi pertinet, quia in pecunia et in Sticho illud commune est, quod promissor in praesentia dare non potest. Et generaliter causa difficultatis ad incommodum promissoris, non ad impedimentum stipulatoris pertinet, ne incipiat dici eum quoque dare non posse, qui alienum servum, quem dominus non vendat, dare promiserit.” (D. 45, 1, 137, 4).

⁴ D. 12, 4, 8: *Neratius libro secundo membranarum*: „Quod *Servius* in libro de dotibus scribit, si inter eas personas, quarum altera nondum iustam aetatem habeat, nuptiae factae sint, quod dotis nomine interim datum sit, repeti posse, sic intellegendum est, ut, si divortium intercesserit, priusquam utraque persona iustam aetatem habeat, sit eius pecuniae repetitio, donec autem in eodem habitu matrimonii permanent, non magis id repeti possit, quam quod sponsa sponso dotis nomine dederit, donec maneat inter eos adfinitas: quod enim ex ea causa nondum coito matrimonio datur, cum sic detur tamquam in dotem perventurum, quamdiu pervenire potest, repetitio eius non est”.

amíg a körülmények azt engedik.⁵ Sok tudós azonban azt a nézetet képviseli, miszerint Bartolus a fogalmat Accursiustól (1182–1260) vette át.

Annyi azonban bizonyos, hogy a bartolusi általánosítást Baldus (1319/27–1400) egy africanusi szöveg kapcsán vitte tovább, melyben a fizetések során mondja ki a jogtudós, hogy az adós abban az esetben köteles azt megtenni, hogyha a körülmények ugyanazok, amikor kötelezettségét elvállalta.⁶

Minden valószínűség szerint a római jogban gyökerező kánonjog alkotta meg először a szerződések betartásának követelményét kimondó *pacta sunt servanda* klausuláját.⁷ A kánonjog vizsgálata során azonban a *clausula rebus sic stantibus* lehetőségére is találhatunk utalásokat. A *Decretum Gratiani* tartalmaz olyan gondolatokat, melyek Cicero, a római jog egyik leghíresebb alakja által írt *De officiis* című művének megállapításaival rokonságot mutatnak.⁸ Cicero szerint lehetséges az ígéret megszegése egyes esetekben. Ilyen például az az eset, amikor a letétbe vett kardot a letéteményes azért nem adja vissza az örültnek, mert ebből őrá magára vagy más ártatlanokra veszély származnék. Cicero egy másik példájában egy eljárási képviselői akadályt ismertet: „Adott esetben megígérnéd valakinek, hogy ügyvédjeként meg fogsz jelenni a bírósági tárgyaláson, de időközben fiad olyan erősen megbetegszik. Ebben az esetben nem szeged meg a kötelezettségedet, ha nem tartod be ígéretedet és inkább a másik fél cselekszik méltánytalanul, ha téged beperel mulasztás miatt.”⁹ A példa jól megvilágítja az ígéret megkötésekor előre nem látható és a legnagyobb gondosság és teljesítési szándék mellett sem megvalósítható kötelezettség esetét.

⁵ BARTOLUS: *Opera omnia. In primam Digesti Veteris partem Commentaria* (ed Turin 1574, fol 43v), ad D 12 4 8 [Quod Servius] n 2: „Nam ista verba: Quamdiu contrahi potest, debent intelligi, quamdiu rebus sic se habentibus, non enim debet intelligi, potest, id est, possibile est, quia iste est intellectus logicorum, ita dicit glossa” – azaz a házasság addig tart, amíg a körülmények változatlanok maradnak. Ld. bővebben: Pascal PICHONNAZ, : From *Clausula rebus Sic Stantibus* to Hardship. *Fundamina*, 17., 2011/1. 134. 32. lj.

⁶ D. 46, 3, 38: Africanus libro septimo quaestionum: „Cum quis sibi aut Titio dari stipulatus sit, magis esse ait, ut ita demum recte Titio solvi dicendum sit, si in eodem statu maneat, quo fuit, cum stipulatio interponeretur: ceterum sive in adoptionem sive in exilium ierit vel aqua et igni ei interdictum vel servus factus sit, non recte ei solvi dicendum: tacite enim inesse haec conventio stipulationi videtur si in eadem causa maneat”.

⁷ SIKLÓSI Iván: Észrevételek a szerződéskötést követően beállott körülmények jogi értékeléséhez – *Pacta sunt servanda, contractus consensualis és clausula rebus sic stantibus. Jog–Állam–Politika*, V., 2013/1. 179.

⁸ *Decretum Gratiani*. C. 22, 2, 14, valamint lásd: CICERO: *De officiis* 3, 25, 95: „Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens, reddere peccatum sit, officium non reddere.”

⁹ CICERO: *De officiis*. I. 10.: „ut, Si constitueris cuiquam te advocatum in rem praesentem esse venturum atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium non facere, quod dixeris, magisque ille, cui promissums sit, ab officio discedat, si se desitutum queratur.” Lásd: M. Tullii Ciceronis, *De officiis libri tres*. Edidit Joannes CSENGERI. Budapest, 1891. 25. (Szabó Béla fordítása).

Ciceróhoz hasonlóan ifjabb Seneca¹⁰ is lehetőséget látott az ígéretek be nem tartására bizonyos esetekben: „Meggzegem a szavam és állhatatlanság vádja érhet, ha – bár minden körülmény ugyanolyan, mint az ígélet tételekor, s én mégsem teljesítem azt, amit megígértem. Ha azonban valami megváltozott, akkor jogom van még egyszer meggondolni, és így mentesülök ígéletemtől [...] Hogy az ígérő ígéletéhez kötve legyen, mindennek ugyanúgy kell lennie, mint az ígélet idején.”¹¹ A kijelentés a később megalkotott *pacta sunt servanda* szabály meglehetősen egyszerű áttörésének tekinthető, hiszen a szerző nem fogalmaz meg semmilyen egyéb kritériumot arra vonatkozóan, hogy milyen változásnak kell bekövetkeznie ahhoz, hogy az ígélet ne legyen fenntartható. A fordítás olvasatában azt mondhatjuk, hogy már kisebb változások bekövetkezése után nem köteles a kötelezett a szerződési ígéréte betartására.

Aquinói Szent Tamás (1221/1228–1274) még Senecánál is tovább jut fejtegetéseiben: legismertebb művében, a *Summa theologiae*-ben már kifejezetten kinyilvánítja, hogy az ígélet mindig az adós szubjektív teljesítési képességétől függ.¹² Az ígéretek nem teljesítésével kapcsolatban Aquinói Szent Tamás *clausula*-felfogása a következőből állt: a személyes és társadalmi körülményekben bekövetkezett változások esetén elfogadta az ígélet be nem tartásának lehetőségét. A magyarázat erre a méltányosságból (*aequitas*) és a természetes ésszerűségből eredő szerződés kiegészítés vagy módosítás volt.

Bár konkrétan egyikőjük sem nevezte nevén a *clausula rebus sic stantibus*, munkájuk jelentősége fontos annak történetében. Aquinói Tamás elméletének kiegészítéseként fogható föl a *Decretum Gratian*ban megjelenő Johannes Teutonicus (1180–1252) egyházjogász állítása. A szerződések betartásához kapcsolódóan a körülmények eredeti állapotának utólagos fennállása mellé még egy fordulatot tett hozzá: ‘Ergo semper subintelligitur haec conditio, si res in eodem statu manserit’ – tehát ‘az amikor az ígéletet tették’ formulát is hozzátámasztotta ehhez. A ‘*rebus sic habentibus*’ fordulat fokozatosan ‘*rebus sic stantibus*’ lett, köszönhetően Ludovicus Pontanus (1409–1439) és Philippe Decius (1454–1535) munkásságának. Decius a jogintézményt általános szabályként kezelte.¹³ A teljesség miatt Piliusnak (1150–1207) a bolognai glosszátornak a nézeteire is utalnék, aki *Quaestiones Sabbatinae* című

¹⁰ Lucius Annaeus Seneca (Kr.e. 4.–Kr.u. 65.) római sztoikus filozófus és államférfi volt. 62 éves korában visszavonult a politikai élettől, de ennek ellenére belekeveredett egy Nero elleni összeesküvésbe és 68 évesen öngyilkosságba kényszerítették. Ld. Georg GIEG: *Clausula Rebus Sic Stantibus und Geschäftsgrundlage*. Aachen, Shaker, 1994. 125–126.

¹¹ SENECA: *De beneficiis*, 4. 35. (Szabó Béla fordítása).

¹² „Ad secundum dicendum quod si illud quod quis vovit ex quacumque causa impossibile reddatur, debet homo facere quod in se est, ut saltem habeat promptam voluntatem faciendi quod potest” – Vagyis ha valakinek az ígéréte valamilyen okból lehetetlenné válik, az adósnak mindent meg kell tennie, ami tőle telhető. A forrást lásd: *Opera Omnia*, Vol 9 (Rome, ed Léon XIII, 1897) *Secunda secundae*, Quaest 88 art 3. Lásd még: *Summa Theologica* II, 2.9.110., valamint HARASZTI György: A *clausula rebus sic stantibus* mai értelme. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jubileumi tanulmányok*. Pécs, 1967. 155.

¹³ Decius szerint: „Et est regula communis, quod verba contractus et statuti intelliguntur ‘rebus sic stantibus’ ideo”, azaz általános szabály az, hogy a szerződési feltételek és állapotok olyanok legyenek, mint a megkötésük idején voltak. Ld. DECIVS: *Consilia* (ed Venetiis, 1575) 367, 335, 4.

könyvében kimondta, hogy: „quia tacita intelligitur inesse conditio si in eodem si in eodem statu duraverit” azaz: „mert abban a hallgatólagos feltételt beleértik: amennyiben az ügy körülményei ugyanabban az állapotban maradnak.” Így bizonyossá vált számunkra, hogy a *clausula*-elvet biztosan ismerték már a XII. században.

A humanisták, mint Donellus, Antonius Faber és Barnabé Brisson folytatták az elméletet, miszerint egy hallgatólagos feltételként a *contractusok* tartalmazzák a változás lehetőségét.¹⁴ A kommentátorok közül elsősorban Jason de Mayno és Paulus de Castro voltak azok akik hozzájárultak, hogy a jogelvet a késő középkorban szinte kivétel nélkül minden különösebb megkötés nélkül alkalmazták a szerződések megtámadására, utólagos érvénytelenítésére.¹⁵ Jason de Mayno (1435–1519) a késői kommentátor a *rebus sic se habentibus* fordulatot nemcsak a szerződésekbe, hanem a privilégiumokba, a végrendeletekbe és az eskükbe egyaránt hallgatólagosan beleértendőnek titulálta.¹⁶

A XVI. században a *clausula*-tan kifejtője Alciatus (1492–1550) volt. Olvasatában a *clausula* nem mindig tartozik bele a felek akaratába, mivel alapvetően különbséget kell tenni egyoldalú és kétoldalú kötelmek között. Nézőpontja szerint az egyoldalú nyilatkozatoknál vélelmezni kell, hogy azokat mindig a *clausula* figyelembe vételével teszik, vagyis a körülmények jelentős megváltozása esetén a nyilatkozat visszavonható.¹⁷ Kétoldalú akaratnyilatkozat esetén a *clausulát* alapvetően nem veszik figyelembe, de van négy kivételes eset, mikor mégis hivatkozni lehet rá: Ha az egyik fél nyilatkozata megfogalmazásakor hibás elképzelésekből indult ki; ha olyan rendelkezés teljesítését követelik, ami ellentmond az adott szerződés természetének; ha egy törvény megengedi az egyik félnek a szerződés visszavonását vagy a szerződéstől való visszalépést; illetve ha olyan váratlan körülmény adódik, amiről a szerződő felek nem tárgyaltak. Ezt nevezi Alciatus ‘*causa inconsiderata*’-nak,¹⁸ s ez az elem később a magyar gazdasági lehetetlenülésben is visszaköszön, mint kötelező feltétel. Érdekes, hogy Alciatus elmélete először kevés visszhangra talált a jogtudósok körében. Kivételt képez ez alól Ulrich Zasius (1461–1535), aki szerint a *rebus sic stantibus* minden megállapodásba beleértendő feltétel.¹⁹

Sylvester Prierias (1456–1523) egy itáliai dominikánus szerzetes *Summa Summarum* című munkájában a körülmények változását egyfajta megszorításként értelme-

¹⁴ Náluk találkozhattunk a ‘*si res in eodem statu permaneat*’ meghatározással, bár Faber esetében a *clausula* egy speciális kivételként is megjelenik.

¹⁵ Klaus LUIG: *Die Kontinuität allgemeiner Rechtsgrundsätze: Das Beispiel der clausula rebus sic stantibus*. In: Reinhard ZIMMERMANN (Hrsg.): *Rechtsgeschichte und Privatrechtsdogmatik*. Heidelberg, 1999. 175.

¹⁶ Mayno téziseit a *Digesta* 12.4.8. alatt fejtette ki.

¹⁷ Andreas ALCIATUS: *Commentarii in aliquot Iuris civiles et Pontificii titulos*. Bale, 1557/58.; reprint: Frankfurt am Main, 2004. vol. 4, col. 684.

¹⁸ Andreas THIER: *Legal history*. In: Ewoud HONDIUS – Christoph GRIGOLEIT: *Unexpected Circumstances in European Contract Law. The Common Core of European Private Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 20.

¹⁹ Ulrich ZASIUS: *Opera omnia*. Lyon, 1550.; reprint Aalen, 1966. vol 6, col. 145.

zi.²⁰ Ő a szerződések változatlanul maradását egyfajta nyugalmi állapotnak tekinti, s a klasszikus *rebus sic stantibus*²¹ formulát alkalmazza. A körülmények változásának előreláthatóságával kapcsolatos kérdés Navarrust, egy spanyol jogászt (1493–1586) is foglalkoztatott. Navarrus kánonjogász volt, akit moralistaként tartunk számon. *‘Enchiridion sive Manuale confessoriorum et poenitentium’* című könyvében (Cap 18, Num 17) kifejti, hogy a változó viszonyok az ígéretet adót mentesítik ígérete alól.

A késő skolasztikus szerzők a természetjogból vezették le tanaikat. Közülük két jezsuita gondolkodót, Luis de Molinát (1535–1600) és Leonard Lessiust (1554–1623) említeném meg, akik a *clausula-irodalmat* tovább gazdagították. Molina *‘De Jure et Justitia’* című művében leszögezi, hogy a megváltozott körülmények esetében nem kell betartani azt a szerződést, ahol csak a megállapodás történt meg, a tranzakció nem. Molina három példát említ elmélete igazolására: elsőként egy egyházjogból eredőt, melyben a feleségül vett nőről kiderül, hogy nem szűz; a másodikban, ha a nő leprás lesz vagy megbénul; végül ha valakinek a szolgálatait ígérte egy illető, de a fia betegsége miatt azt nem tudja teljesíteni mi a teendő? Az utolsó hasonlat kísértetiesen hasonlít a fentebb Cicero által említett esetre.

Lessius az őslakos belga Molinával egy filozófiai iskola tagja volt. A *‘De Iustitia et Iure caeterisque Virtutibus Cardinalibus’* című műve hasonló tételt fogalmaz meg és Navarrust idézi: az ígéret, melyet megtettek, de még nem hajtottak végre, megváltozott helyzetben visszavonhatónak tekintendő.²² A XVI. században ezen jogtudósok elméletei hozzájárultak egy kiváló jogász, Hugo Grotius (1583–1645) maradandó és döntő jelentőségű álláspontjának létrejöttéhez, melyet a következő részben fejték ki bővebben.

3. Az északi természetjogi iskola

„A természetjog a szerződéseknél megkívánja a felek egyenlőségét akként, hogy a netáni egyenlőtlensége a hátrányosabb helyzetben levőnek váljék javára – amit ugyanis a felek ígérnek vagy adnak, azt abban a hiszemben ígérnek vagy adják, hogy egyenértékű azzal, amit majd kapnak, és hogy a tartozás épp ezen az egyenlőségen alapul.” (*De Jure belli ac Pacis* II. 12. 8. és 11. 1. Fine)

Hugo Grotius 1583. április 10-én született Delftben, Hollandiában, mely városnak polgármestere saját apja volt. Csodagyerekeknek számított már korában is, hiszen 11 évesen már a leydeni egyetemen tanult és számos történelmi munkát és verset is publikált.²³ Gyakorló jogász és teológus is volt, azonban emellett jogtudománnyal is szí-

²⁰ *Summa Summarum Pactum*, num 4.

²¹ Prierias így fogalmaz: “item quia ita videtur facta pax, id est rebus sic stantibus...” *Summa Summarum Iuramentum*, III, num 3. Ld. R. FEENSTRA: *Impossibilitas and clausula rebus sic stantibus*. In: Alan WATSON: *Daube Noster: Essays in Legal History for David Daube*. Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974. 99. 28. lj.

²² A *clausulával* a II. könyv, 18. fejezete foglalkozik a *Dubitatio X.* rész alatt.

²³ KECSKÉS László: *A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszereiben*. Budapest, HVG-Orac, 2009. 248.

vesen foglalkozott. Sok munkája viszont csak halála után jelent meg. Holland humanistaként nagyon nagy hatással volt a németalföldi, majd a német gondolkodókra is, különösen Leibnizre, Puffendorfra, Christian Wolffra. Az általam ismertetni kívánt alkotás azonban korántsem nemzetközi jogi jelentőségű. Hamza Gábor egyik előadásában kifejtette, hogy ez a mű valójában nyolcvan, ha nem kilencven százalékában magánjogi munka.²⁴ A cím eléggé megtévesztő, mert sokszor Grotiust is nemzetközi jogi atyaként tüntetik fel mindössze, holott kiváló magánjogász is volt, s könyvében az ígéretekről, a méltányosságról, a szerződésekről egyaránt értekezik csakúgy, mint a tulajdonjogról, a személyekről, a dolgokról.

Az ígéretes esetében Grotius először is Commanus Ferenc álláspontját vitatja. Szerinte ugyanis csak az egyenlő súlyú kötelek kötelezik a feleket.²⁵ Szerinte a pusztá megegyezésnek nincs kötelező ereje.²⁶ Grotius egy meglehetősen korlátozó álláspontot képviselt a *clausulára* nézve. Szerinte ugyanis az ígérő kötve van a szerződéshez, s csak kivételes esetben térhet el ettől. A jövőre nézve háromféle akaratnyilatkozati formát különböztet meg. Elsőként a pusztá állítást említi meg, melynek a nyilatkozás idején kell a valóságnak megfelelnie, nem szükséges azonban, hogy ez később is így legyen.²⁷ A második az az ígélet, mely a természetjog szerint kötelez, de abból másnak nem ad jogot tulajdonképpen. Ezért ebből sem kikényszerítési lehetőség, sem visszatartás nem keletkezik.

A harmadik számunkra a legérdekesebb. Ez ugyanis nyilvánvalóan kinyilatkoztatja, hogy egy jogot másra akar ruházni. Ezeknek az ígéreteknek a megtartása Grotius szerint az isteni kinyilatkoztatásból fakad. Természetjogászként ezen nem is csodálkozhatunk. Grotius maga ezt egy salamoni mondással erősíti meg: „Fiam! Kezes letél a te barátodért, és kezedet adván kötelezted el magadat másért, Szádnak beszédei által estél törbe, megfogattattál a te szádnak beszédivel.”²⁸ Ez a felfogás egyébként erősen emlékeztet *Augustinus* filozófiájára, aki szerint az igazságtalan törvény senkit nem kötelez, mivel ez nem Istentől eredő, aki minden törvénynek a fő letéteményese.²⁹ Érdekeség viszont, hogy Grotius a természetjogot nem teljesen az isteni eredetből vezeti le, hanem az emberek természetéből és együttélésükből, mely gyökeresen változatta meg az addigi felfogást. Grotius szemléletének másik úttörő jelentőségű alapja az volt, hogy túllépett az egyedi eseteken, és párhuzamot vont egyrészt a megváltozott körülmények miatti szerződés-kiegészítés és -módosítás, másrészt a pozitív jog méltányosságán (*aequitas*) alapuló módosítása között.³⁰

²⁴ HAMZA GÁBOR: „A római jogi oktatás jövője és helyzete a XXI. században” című előadása az ELTE ÁJK-n a „Római jog, jogösszehasonlítás, európai jog” elnevezésű konferencián 2010. novemberében.

²⁵ HUGO GROTIUS: *A háború és béke jogáról*. (Brósz Róbert fordítása) Budapest, Pallas Stúdió, 1999. I. kötet, 323.

²⁶ GROTIUS i. m. 324.

²⁷ GROTIUS i. m. 325.

²⁸ *Példabeszédek Könyve*, 6,1-2.

²⁹ FÉZER TAMÁS: A természetjogi gondolkodás fejlődése és hatása a személyiségi jogi elméletekre. *Jogelméleti Szemle*, 2004/3. Lásd: <http://jesz.ajk.elte.hu/fezer19.html> (2014. 12.05-i letöltés).

³⁰ GROTIUS i. m. 432–433.

Grotius Ovidiustól Cicerón át sokakat idézett teóriájának bizonyítására. Az ígéret esetében azt is megjegyezte azonban, hogy a megfélemlítéssel tett ígéret is kötelező erejű. Az ígéret viszont csak akkor lehet érvényes számára, ha az ígéret tárgya az ígérettevő birtokában van.³¹ Ageszilaoszt idézve ennek kapcsán megjegyzi: „Rendben van az ígéret, ha jogszerűen történt, ha azonban nem ilyen, akkor csak mondtam valamit, de nem ígértem.”

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a már említett *aequitas* fogalmából kiindulva a német magánjog később egy új generálklauzulát alkotott meg, mely a méltányosság természetjogi elvéből következett. Ez volt a *‘Treu und Glauben’*³² (*‘hűség és tisztesség’*), mely az 1900-as, valamint a jelenlegi német polgári törvénykönyv, a Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) 242. §-ában is megtalálható. Ennek oka az volt, hogy a német jogalkotók a méltányosságot Isten kegyelméből adódónak tekintették a természetjogi és kánonjogi elvekből kiindulva.³³ A szakasz értelmében az adós úgy köteles a szolgáltatást teljesíteni, ahogyan azt a forgalmi tisztességre figyelemmel a Treu und Glauben megköveteli. A bírói jog alakította princípiumot később a pozitívista, a szabad- és érdekjogi irányzat is felfedezte magának. Ahogy Whittaker és Zimmermann Henlét és Hedemannt idézve megállapítják: a Treu und Glauben „nemcsak a jog legbelsőbb magja lett, hanem a szabályok királynője is.”³⁴

A *clausula* problémáját Grotius a szerződések (ígéretes – *promissio*) értelmezésével kapcsolatos fejtegetései során tárgyalja (2. könyv, 16. fejezet), s különbséget tesz a szerződések szó szerinti értelmezése és nem szó szerinti értelmezése között. Az értelmezés tekintetében elmondható, hogy megszorító értelmezést tart kívánatosnak akkor, ha a szándék eredetileg is hibás, ha a felmerült eset a szándékkal elmentmondásban van, ha az egyetlen indok megszűnik, illetve ha az ügylet tárgya hiányos.³⁵ Grotius a kiterjesztő értelmezést csak igen kevés esetben ismerte el. Erre egy példát is említ: „Ha az utószülött meghalna – amikor tudniillik valaki tényleg számolt a születéssel. Az ilyen rendelkezést értelemszerűen arra az esetre is kiterjesztik, ha egy ilyen újszülött egyáltalán meg sem születnék, minthogy a rendelkezőnek

³¹ GROTIUS i. m. 331.

³² Bürgerliches Gesetzbuch vom 18. August 1896:
Buch 2. Recht der Schuldverhältnisse
Abschnitt 1. Inhalt der Schuldverhältnisse
Titel 1. Verpflichtung zur Leistung
Paragraf 242. Leistung nach Treu und Glauben
[1. Januar 1900, 1. Januar 2002]

242. §: „Leistung nach Treu und Glauben. Der Schuldner ist verpflichtet, die Leistung so zu bewirken, wie Treu und Glauben mit Rücksicht auf die Verkehrssitte es erfordern.” In: <http://lexetius.com/BGB/242> (Letöltés ideje: 2014. 12. 17.).

³³ Reinhard ZIMMERMANN – Simon WHITTAKER: *Good Faith in European Contract Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 19. (továbbiakban: ZIMMERMANN).

³⁴ ZIMMERMANN i. m. 20.

³⁵ GROTIUS i. m. 431.

az akarata nyilván abból a feltételezésből indult ki, hogy nincs utód.³⁶ Grotius megjegyzi továbbá:

„A szándék eredeti hiányosságára abból az értelmetlenségből lehet következtetni, amely nyilvánvalóan beállna, vagy abból, hogy megszűnt az indok, amely pedig egyedül irányítja teljességgel és hatékonyan a szándékot, vagy végül magából az ügylet tárgyának hiányosságából.”³⁷

Reformer jellegű volt Grotius elemzése abban a tekintetben is, hogy könyvében nem a „*sic stantibus*” második részt alkalmazta, hanem a „*si res maneat quo sunt loco*” („*ha a dolgok így maradnak*”) fordulatot használta. Mindezekre tekintettel a szövegből és a szöveggörnyezetből az olvasható ki, hogy az eredeti akarathiany terén Grotius nem ismerte el annak lehetőségét, hogy a „dolgok így maradnak” hallgatóságos feltételt beleértsék az eredeti szerződésbe. Grotius analízisében kitűnően választotta el a korábban szokásos akarat-elméleti vizsgálódások eredeti akarathibából kiinduló érveitől saját álláspontját. Ezzel azonban példás következetességgel tagadta meg a szerződésbe már eredetileg beleértendő hallgatóságos feltételből kiinduló, korábban uralkodó szubjektív-jogi oldalról, akarat-elméleti szempontból közelítő tételt.³⁸

Véleménye szerint ugyanis általában a felek nem gondolnak arra, hogy a szerződésük megkötése idején fennálló körülmények megváltoznak, így azt mondhatjuk, hogy Grotius volt az első, aki objektív alapokra helyezte a *clausula*-tant, s azt nem teljesen az isteni eredetből, hanem az emberek természetéből és együttéléséből vezette le. Végeredményben azonban elmondható, hogy Grotius egyáltalán nem volt ellenfele a *clausula rebus sic stantibus*-elvének, csak olyan új oldaláról közelített meg a kérdést, melyet előtte még senki sem. Koncepciója a XIX. és XX. század jogtudományi elméleteiben is visszaköszön, s alapjait felfedezhetjük Windscheid és Paul Oertmann téziseiben egyaránt.

4. A XVII. és XVIII. század természetjogászainak *clausula* értelmezései

A holland humanista iskola a XVII. és XVIII. században bontakozott ki. Donellus és Grotius nyomdokaiba lépve Paulus Voetus, Iohannes Voetus és Cornelius von Bynershoek tekinthetőek a holland humanisták legismertebb képviselőinek.³⁹ Értekezéséhez kapcsolódóan Bynershoek teóriáját érdemes felvázolni. Cornelius von Bynershoek 1724-től a holland Legfelsőbb Bíróság elnöke volt. *Observationes Juris*

³⁶ „Exemplum sit in pactione, ne quis locus muris cingatur, facta eo tempore cum non aliud esset muniendi genus. Is locus ne aggere quidem cingi poterit, si satis constet prohibendi moros unicum fuisse causam ne muniretur is locus.” Ld. GROTIUS i. m. II. kötet, 16.20.3.

³⁷ *De Jure belli ac Pacis* II. 16. 22.: „Restringens interpretatio extra significationem verborum quae promissionem continent, aut ex defectu petitur originario voluntatis, aut ex casus emergentis repugnantia cum voluntate. Defectus voluntatis originarius intelligitur ex absurdo, quod aliqui evidenter sequeretur; ex cessatione rationis quae sola plene et efficaciter movit voluntatem; ex materiae defectu.”

³⁸ GIEG i. m. 113.

³⁹ HAMZA Gábor: *Az európai magánjogi rendszerek fejlődése - A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. 133.

Publici' című 1710-ben írott munkájában utal Grotiusra és felfedezhetők hatásai a magánjogi elméletében is, bár főként nemzetközi joggal foglalkozott. A *clausulát* burkoltan tartalmazó munkában előbb leszögezi, hogy a szerződéseket a jóhiszeműségre tekintettel be kell tartani, viszont mindegyik tartalmazza a *rebus sic stantibus* doktrínát.

A természetjogi iskola másik jelentős alakja a német Samuel Pufendorf (1632–1694) volt, aki a *'De Iure Naturae et Gentium'*-ban (1672) elsőként a magán-, a köz-, és a nemzetközi jog alapelveit ismerteti, majd a *clausula* fejtegetésébe kezd Grotius nyomdokain haladva. Nem meglepően számára is akkor állapítható meg a *clausula*, hogyha a felek a szerződés megkötésekor gondoltak a körülmények változására.⁴⁰ Nézetei szerint is feloldható tehát az általánosan és mindenekelőtt érvényesülő *pacta sunt servanda* szabálya, hiszen olvasatában nagy jogtalanság esetén engedni kell a kivételként megjelenő *clausulának*.

Heinrich von Cocceji (1644–1719) 1699-ben *'Disputatio de clausula rebus sic stantibus'* című művében nem csak a szerződések joga tekintetében vizsgálja az elv érvényesülését, hanem a hűbér-, egyház-, köz-, és büntetőjogban is. Az ő elméletében a bizonyítási teher mindig arra a félre esik, aki azt állítja, hogy egy körülményváltozás nem tekinthető a *clausula* alá tartozó esetnek. Grotiusnál jóval tágabban értelmezi az elv alkalmazhatósági körét, kivéve a személyi és dologi jogban, ahol ez viszonylag ritka.⁴¹ Értelmezésének középpontjában a *'status rerum'* fogalom áll. A dolgok állása tekintetében ugyanis lényeges- (*'substantiali status'*) és mellékkörülmények (*'accidentia'*) között kell különbséget tenni Cocceji szerint. A lényeges körülményekben beálló változás a dolgok állásának változását idézi elő (*'mutatio status'*). Az *accidentia* esetében ismét különbséget kell tenni két eset között. Ha a *clausulát* kifejezetten kikötötték, akkor a megállapodást érvénytelennek tekintendő. A bizonyítási teher épp ezért arra a félre esik, aki azt állítja, hogy az adott körülményváltozás nem tartozik a *clausula* alá. Ha a *clausulát* nem kötötték ki a felek a szerződés megkötésekor, akkor a jogügylet érvényben marad az *accidentia* változása bekövetkezte ellenére. Ez alól a szabály alól azonban az *aequitas* érdekében kivétel is van: ha a felek nem gondoltak a körülmények megváltozására, és jogi aktust nem, vagy nem ilyen módon vitték volna végbe. Utóbbi esetben megengedhető a szerződési kötelezettség alóli mentesülés, hiszen ezen esetben a megállapodás célja hiúsult meg. Ezeket az általános alapelveket Cocceji valamennyi jogterületre alkalmazhatónak mondja, bár kiemeli, hogy a magánjogban a személyi és dologi jogban ritkán, a szerződések körében is főként a bérletek esetén találkozunk vele.⁴²

⁴⁰ „Which is in general denied; for since this condition is odious, as being apt to render the act null, it ought not easily to be presumed, if it be not actually added; unless it appears plainly that the present posture of affairs was included in that one only reason which we have been talking of.” Ld. Lib V, Cap XII, § 20. Cf. GROTIUS: *De Iure Belli ac Pacis*. Lib II, Cap XVI, § 25.2. Translation by Basil KENETT: *Of the Law of Nature and Nations* (1717).

⁴¹ Margarethe BECK-MANAGETTA: *Die clausula rebus sic stantibus und die Geschäftsgerundlage in der Dogmengeschichte = La formazione storica del diritto moderno in Europa III*. 1977. 1263–1276.

⁴² BECK-MANAGETTA i. m. 1273.; Ralf KÖBLER: *Die "clausula rebus sic stantibus" als allgemeiner Rechtsgrundsatz*. Tübingen, 1991. 34.

Augustin Leyser (1683–1752) wittenbergi professzor Coccejivel szemben azonban a *clausula* korlátlan alkalmazásának híve volt. A *‘Meditationes ad Pandectas’* című munkájában világosan kifejti: „Omne pactum, omnis promissio, rebus sic stantibus, intelligenda est...”, tehát: „minden szerződés és minden ígéret akkor kötelez, ha a körülmények változatlanok maradnak.”⁴³ Elmélete alapján a dolog állapotváltozását sem késedelem, sem gondatlanság, sem az adósság elő nem idézheti. Az adós nem láthatja előre a változást, amely olyan jellegű kell hogy legyen, hogy ha tudott volna róla, nem bocsátkozott volna az ügyletbe.⁴⁴ Teóriájában nagyon fontos figyelni az előre nem látható körülmények kinyilvánítására, hiszen ez a későbbi ‘*clausula*-adaptációknak’ is kötelező feltétele lesz.

Karl Philipp Kopp egy teljesen újszerű *clausula*-elmélet kidolgozója volt. A XVIII. században élt jogtudós az általánosságban alkalmazható *clausula*-elmélet híve volt. Szerinte minden kötelmi ügylet esetében alkalmazható a *clausula*: „A szerződés [...] előfeltételezi, hogy a viszonyok állása ne változtassék. Világos, hogy ezen záradék alapját egyedül az emberi akarat természetében kell keresni.”⁴⁵

A régi *clausula*-tant azoban sokan, például Adolf Dietrich Weber is ellenezte, aki elméletének a „természetes kötelezettségek tana” elnevezést adta.⁴⁶ Ennek értelmében

⁴³ *Meditationes ad Pandectas*. Vol I, Sp XL, §IV, Halae edition (1772).

⁴⁴ Leyser munkájából általában a következő két szövegrészletet idézik legtöbbször: „Hat W. W. eine Ziegel=Scheune auf 3. Jahr in Pacht genommen und in der darüber gefertigten Punctuation versprochen, den Wispel Kalck vor 2. Reichsthl. und 8. Gr. zum Vestungs=Bau zu lieffern. nachgehends aber von dem Commendanten die Verwilligung. daß er in Zukunft 3. Reichsthl. nehmen möchte erhalten. Entstehet also die Frage. ob der Commendant aus eigener Macht den im Contract determinirten Kalck=Preiß auf 16. Gr. erhöhen können.

Weil nun der Transact und die Erhöhung des Kalck=Preises nicht aus blosser Gefälligkeit, sondern aus guten und gerechten Ursachen geschehen, also von Königi. Maj. selbst vermuthlich würde approbiret worden seyn, indem die Materialien nach errichteter Punctuation und zugleich der Kalck=Preiß in allen andern Brennhütten aufgeschlagen, folglich die Sache in ganz andern Stand gekommen, als sie zur Zeit der Punctuation gewesen. und W: W: wenn man ihm die Erhöhung des Preises nicht verstattet hätte, entweder ruiniret oder gezwungen worden wäre, gleich seinen Vorfahren aus dem Pacht zu treten und die Ziegelhütte zu verlassen;

So mag W: W. des aller unterthänigsten Vertrauens leben, es werde Königi. Majestät in Erwegung dieser ausgeführten Umstlinde und der ihnen beygepflichtenden Billigkeit den von dem Commendanten getroffenen Vergleich genehm halten.” Augustin LEYSER: *Meditationes ad Pandectas*. Lipsiae, 1741.; Halae edition. 1772. 412–413.

„Quibus rationibus commotus, cum aliquando privatim consulere, an is, qui binas aedes habebat, & alteras quidem ipse inhabitabat, alteras vero genero in dotem promiserat, ad traditionem earum obligaretur, cum postea suas incendio amisisset, atque nunc ipse promissis indigeret, respondi, compelli illum ad hoc non posse.” Ld. LEYSER i. m. I. 411–412.

⁴⁵ KÖBLER i. m. 36.

⁴⁶ Adolf Dietrich WEBER: *Systematische Entwicklung der Lehre von der natürlichen Verbindlichkeit und deren gerichtliche Wirkung*, Leipzig, 1784. 90. § In: Leopold PFAFF: *Die Clausel: rebus sic stantibus in der Doctrin und der österreichischen Gesetzgebung – Festschrift zum 70. Geburtstag Dr. Joseph Unger*. Stuttgart, 1898. (Neudruck: Aalen 1974.) 273–274., valamint Paul GRÄTZER: *Die Clausula rebus sic stantibus beim öffentlich-rechtlichen Vertrag*. Einsiedel, Buschdruckerei Neue Einsiedler Zeitung, 1953. 13.

a *clausula* általános alkalmazása hiba, szerinte ezt csak a szerződéseknél kell alkalmazni és csak az utólagosan beálló változásokra tekintettel.

5. Összegzés

Világosan látható, hogy a *clausula* értelmezése átalakult, s egy sokkal pontosabb kép jött létre a XIX. század hajnalára. A *clausula rebus sic stantibus* német teóriáját végül a XIX. század végén Bernhard Windscheid alakította át, melyet veje, Paul Oertmann az *'ügyleti alap tanában'* újított meg és egészített ki. A német jogrend Windscheid minden próbálkozása ellenére végül mindössze 2002-ben emelte be a polgári törvénykönyvbe az átalakított *clausulát*, mely napjainkban a 313. §-ban található meg a BGB-ben. A német jogrend mintául szolgált a magyar magánjog számára is, hiszen a gazdasági lehetetlenülés, majd a bírói szerződésmódosítás jogintézményeinek megalkotása a német hatás termékei. Értekezésem célja az volt, hogy a sok eltérő nézőpont rövid, áttekintő jellegű bemutatásával az európai magánjog egyik fontos vívmányának történetét elemezzem és megmutassam jelentőségét az évszázadok során, mely különösen a gazdasági válság napjaiban érezteti hatását napjainkban is.